

חגי בועז. גוף יחיד רבים: הכלכלה הפוליטית של איברים להשתלה. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2019. 180 עמודים

אביעד רוז*

ביקורת ספרים

חגי בועז כתב ספר על השתלת איברים, אבל גם על נושאים המככבים בסדר היום של כל חברה מודרנית ומחלקה לסוציולוגיה: כלכלה פוליטית, סולידריות וניאו-ליברליזם. דרך בחינת הפרקטיקות של השתלת איברים, הספר מצליח לעשות מסגור מחדש של הנושאים הללו. הוא עושה שירות יוצא דופן לסוציולוגיה של הרפואה, משום שהוא מציב את הרפואה במרכז הבמה של עלילה חברתית רחבה הרבה יותר, מחוברת בטבורה למחזור הדם של הדיון החברתי העכשווי. אבל לפני שנגיע לכל אלה, אצטט מסוף הדבר:

שאלתי אותו [את מוכר הכליה] במרפאה בטורקיה: למה דווקא למכור כליה? "אני צריך את הכסף", אמר, "אבל אני גם עוזר למישהו בדרך". הפשטות שבה כרך את האינטרס האישי עם העזרה לאחר אנונימי הייתה מנוגדת כל כך לדיכוטומיה בין תועלתנות לאלטרואיזם, עד שנדמה כאילו חסרה רק נגיעה קלה כדי שכל המערך האתי של תרומות האיברים יתמוטט לנגד עיניי.

רק בסוף הדבר מרשה לעצמו בועז לוותר על הריחוק האקדמי ולתת דרור לקולו האישי. התיאורים החסכוניים ועם זאת המחלחלים של הקליניקה הבלתי-חוקית באיסטנבול שבה עבר השתלת כליה גורמים לנו לרצות שחגי בועז ישלח את ידו בכתובת אתנוגרפיות. פרקי הספר שלפנינו, שהוא ספר ביכורים (כמונוגרפיה) למחבר, משרטטים תמונה עשירה של נושאים. בפרק על הכלכלה הפוליטית של המחסור נוקט המחבר גישה מרקסיסטית למחצה, הרואה בכלכלת המחסור באיברים את הבסיס לכול – הבסיס שעליו מתהווה המדיניות לגבי זכאות להשתלה, שעליו נדונה שאלת המוטיבציה לתרומה, ואפילו שלפיו מתעצבת ההגדרה הרפואית והאובייקטיבית לכאורה של המוות המוחי. כל אלה מונעים על ידי המחסור. בהסתכלות כזאת, הדיון האתי וההיקש המוסרי אינם נקודות הפתיחה אלא התוצאות. נקודת המוצא לדיון היא ממשיותו של המחסור באיברים להשתלה. זהו המפתח להבנת המציאות החומרית של עולם ההשתלות.

לאחר מכן המחבר מבחין בין כלכלת איברי המתים, הנשענת בהכרח על מערך ארגוני מדינתי מסועף של גיוס וחלוקה, ובין כלכלת איברי החיים, הנשענת בהכרח על יחסים שבין אדם לחברו ומתנהלת במרחב הפרטי. היבטים אלו נוגעים זה בזה במציאות החברתית, והצלבתם יוצרת נתיבים חלופיים להספקת איברים, שנשללו בתגובה למחסור. סחר באיברים הוא אמנם המופע הקיצוני של אותה כלכלת צללים, אולם היא מאופיינת גם במגוון רחב של דפוסי חליפין שהשותף להם הוא ההסתמכות על יוזמה פרטית, מעבר לאתיקה האוטופית של

* פרופ' אביעד רוז, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, התוכנית למדעי ההתנהגות ותוכנית איתן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

"מתנת חיים" ומעבר לדיסטופיה של הסחר באיברים. במרחב היזמי הזה נוכל להתקל גם באותו אדם שמוכר כליה מפני שלדבריו "אני צריך את הכסף, אבל אני גם עוזר למישהו בדרך". הכותב מציג ניתוח רווי תובנות על האופן שבו חקיקה והסדרה של כלכלת איברי החיים, שמטרתן לקבוע עקרונות אתיים של אוטונומיה ואלטרואיזם ולכונן מערכת פיקוח בינלאומית, אינן יעילות דיין להתמודדות עם כלכלת הצללים של ההשתלות, והיא הולכת ונשמטת מאחיזתה של המדינה. זו אולי המשמעות האמיתית של ההפרטה, הניאו-ליברליזציה: יוזמות פרטיות שמאפשרות לתחמן את המערכת. ואם כך הדבר, מה השתנה מאז ימי השטעטל והשנור? כך גם מבוזרת הכלכלה הפוליטית של איברים להשתלה ומתחלקת בין יוזמות שונות, כולן פרטיות, וכך נוצרת כלכלת איברים חלופית.

בנקודה זו, בפרק הרביעי, מציע בועז ניתוח של הזירה הישראלית. ישראל משקפת את הסתירות הללו באופן בולט מאוד. במיוחד היות שסתירות אלו לא טופלו אצלנו במסגרות אתיות אלא הוצגו מלכתחילה, בלי בושה ובאופן פרגמטי מאוד, כשאלות פוליטיות. אם ברצונך לעשות כמעשה אותו ילד בסיפור הידוע ולהציג את מלבושי האתיקה הליברלית המערבית ככגדי המלך החדשים, בוא לישראל – מדינה שבה הביאותי צרור בכיפוליטי, מדינה שבחלוציותה היא בעת ובעונה אחת פורצת גבולות ופורצת דרך.

היכן תמצאו מנגנונים ייחודיים כמו חוק הקדימות, כרטיסי תורם מתחרים של ארי ו"בלבכי", או הצמדה של חוק ההשתלות לחוק המוות המוחי? רק בישראל. חוק השתלת איברים 2008 כולל סעיף ייחודי וראשוני מסוגו בעולם: הוא קובע כי מי שתורם איברים בעבר מקבל בעצמו עדיפות בהשתלת איברים, ויתרה מזו, הוא מעניק קדימות ברשימת הממתינים להשתלה למי שחתמו בעבר על כרטיס תורם ולבני משפחתם הקרובים. חתמת – קודמת! בחקיקה זו אפשר לראות חתירה ליצירת סולידריות חברתית ואחריות משותפת לקולקטיבי, שבו מי שמקבל צריך גם להיות מוכן לתת לאחר. אולם ניסיון זה נתקל עד מהרה בגוף הפוליטי, למשל בדמות ההתנגדות הדתית להגדרת המוות המוחי, ומתוך כך להתנגדות על רקע דתי לתרומת איברים מן המת (ראו למשל את המקרה הידוע של הכדורגלן אבי כהן, שחתם על כרטיס אדי, אבל בהשפעת רבנים סירבה משפחתו לקיים את בקשתו ולתרום את איבריו).

בסוף הפרק מציע הכותב ניתוח של עמותת "מתנת חיים", שכלכלת האיברים שלה מציגה סולידריות ביחס לתרומת איברים בקהילה הדתית. מקרה זה ממחיש כיצד עמותות וארגוני חולים ממלאים תפקיד הולך וגדל בהקשרים שונים, ובהם סנגור ולובינג, מתן שירותים בקהילה, העלאת מודעות וסולידריות חברתית ושיתופי פעולה מחקריים. פעילות זו מעוררת שאלות תאורטיות ופרקטיות חשובות בהיבטים חברתיים, ממשליים וארגוניים, שפתחו בשנים האחרונות נתיב למחקרים סוציולוגיים רבים ומרתקים, למשל בנושאים של מוגבלות, אפוטרופוסות, השתתפות במחקר וביישום קליני, ועוד.

אחת הסוגיות הבולטות העולות בספר היא נושא ההסכמה מדעת בהקשר של תרומת איברים בתוך המשפחה. בהקשר זה מפתח הכותב דיון מעניין על גבולות האוטונומיה האישית. לטענתו, אוטונומיה ובחירה חופשית שייכים לתחום החברה האזרחית וספק אם הם מתאימים לתחום יחסי משפחה. לכן עצם המושג "הסכמה מדעת", המרכזי כל כך בכיאותיקה בכלל ובדיון על תרומת איברים בפרט, זר למערכת היחסים הפנים-משפחתית.

הייתי מוסיף כאן שרק מי שיוצא מנקודת מבט מערבית-ליברלית (וגברית) על אוטונומיה יכול לדמיין את האוטונומיה כדבר אובייקטיבי שנמצא "שם בחוץ", מנותק מהקשרים ומיחסים

ביקורת ספרים

חברתיים. לכן אין זה מפתיע שהנכונות לתרום איבר בקרב המשפחה, או היעדרה של נכונות כזאת, מושפעות ממערך ציפיות נורמטיבי. תמיד יהיו ציפיות; חגי מזכיר שמהורים מצופה להציל את ילדיהם, מבני זוג מצופה לקיים את שבועת הנאמנות בכריאות ובחולי, ומאחאים מצופה לבטא שותפות. ועם זאת, אין פירוש הדבר שבנסיבות מסוימות הורים לא יפנו עורף לילדיהם, בני זוג לא ייפרדו ואחאים לא ינתקו קשר. בנקודה זו אפשר לפתח דיון מורכב, שהחל כבר לפני כעשרים שנה בתחום הביואתיקה האמפירית, לגבי lay moralities. גם בשיקולים האישיים ביותר אפשר למצוא מכנה משותף המשקף נורמות קבוצתיות. כך למשל לגבי המושג "אחריות". אנשים שונים בקבוצות שונות מגדירים אחריות בדרכים שונות – אחריות כלפי עצמם, אחריות כלפי בני משפחה ואחריות חברתית. בתקופת הקורונה ראינו ביטויים רבים לכך. אין לי ספק שיש קשר בין תפיסות קבוצתיות של סולידריות – סולידריות כלפי חברי הקבוצה שלי – ובין האופן שבו חברי הקבוצה יגדירו לעצמם מהי אחריותם ביחס לתרומת איברים. זו תהיה הגדרה קומוניטריאנית של אחריות השאובה מהמושג "אחריי", בנוסח "מי מאחוריי ומצדדי ומלפניי", באופן הכי קונקרטי, שבטי וחמולתי שיש. לסיכום, מובטחני שהספר יתרום תרומה חשובה לדיון הער בהשתלות איברים, ואני ממליץ עליו מאוד כספר לימוד בסוציולוגיה של הרפואה ובפוליטיקה של הגוף.